

Qo'qon DPI

ILMIY XABARLAR

ISSN: 3030-3958

№ 5/2025

Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar

**Кокандский ГПИ.
Научный вестник**

№5/2025

KOGNITIV TILSHUNOSLIKDA TIBBIY BIRLIKLAR TERMINOLOGIZATSIYASI VA NEOLOGIZATSIYASI

Navruzova Muyassar Gaybullayevna

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Buxoro davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya. Til o‘rganishda inson omili birinchi o‘ringa chiqdi. Til qoidalari va hodisalari olamning lisoniy manzarasi orqali o‘rgana boshlandi. Kognitiv tilshunoslikning tug‘ilishi olimlarni kognitiv jarayonlarning bevosita tilga ta‘sirini o‘rganishga jalb qildi. Kognitiv tilshunoslikning asosiy maqsadi sifatida til tizimining bilish jarayonidagi ishtiroki va ulushini aniqlash belgilanadi. Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslikda tibbiy birliklar terminologizatsiyasi va neologizatsiyasi haqida fikr-mulohaza bildirilgan.

Kalit so‘zlar: muloqot, terminologizatsiya, adabiy til, dialektal terminologiya, leksik birlik, so‘z birikmalari, nutq, tibbiy xodimlar nutqi, umumiste‘mol leksika, umumiy atamalar, maxsus keng atamalar, maxsus tor atamalar.

Kirish. XXI asr tilshunoslarning an‘anaviy tilshunoslikka munosabatini butunlay o‘zgartirdi. Til birliklarining egallanayotgan bilimning lisoniy voqelanishdagi ishtiroki hamda lisoniy faoliyatning axborotni shakllantirish va “qayta ishlash”dagi rolini aniqlash kognitiv tahlilning ko‘rinishlaridan biridir. Kognitivist – tilshunos lisoniy hodisalarning tafakkur faoliyatidagi o‘rni, bajaradigan vazifalari bilan qiziqadi. Lekin bu qiziqish oddiy emas. U (kognitivist) lisoniy va tafakkur faoliyatlari munosabatlarining yuzaga keltiruvchi sabablarni qidiradi va bu sabablar oqibati bo‘lgan muloqot matnlari – lisoniy tuzilmalarni tarkiban va mazmunan anglashga, tahlil qilishga harakat qiladi. Demak, kognitiv tilshunoslik asosan inson lisoniy faoliyatini sabab va oqibat bog‘liqligida tadqiq etuvchi, “tushuntiruvchi” fan sohasidir.[1, B-56]

Asosiy qism. Dunyoda bo‘layotgan hodisalarini til hodisalariga va aksincha til hodisalarini dunyo hodisalariga o‘tish yo‘llari va omillarini o‘rganishga kirishildi. Bundan tibbiy terminlar ham mustasno emas. Shu kungacha tibbiyot terminlarini to‘plash, lug‘atlar yaratish, ilmiy aspektda ham faqat leksik-grammatik jihatlarini ochib berishga asosiy e‘tibor berilgan bo‘lsa, XXI asrga kelib terminologiya muammolariga bag‘ishlangan tadqiqotlar yangi – kognitiv bosqichga o‘tdi. Bu bosqichda soha tadqiqotchilarining qiziqishi madaniyat, milliy tafakkur va til munosabatlariga qaratila boshlanishi bilan bog‘liq. Zamonaviy terminshunoslik tadqiqotlarida terminning murakkab (maxsus keng termin) tuzilishi ta‘kidlanib, bu terminologik tahlilning ko‘p qirrali va ko‘p jihatli ekanligini nazarda tutadi. Shu bilan birga, terminologik tadqiqotlarning falsafiy fanlar bilan an‘anaviy aloqasi terminshunoslikka kognitiv yondashuvni

faol joriy etish uchun asos yaratdi. Amerikalik tilshunos R.Langakerning ta’kidlashicha, funksional yo‘nalishdagi tadqiqotlarda aniqlangan ko‘plab yangiliklarni kognitiv nuqtayi nazardan ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq bo‘lib tuyuldi, chunki kognitiv tadqiqotlar tilda inson rivojlanishining turli bosqichlariga mos keladigan tafakkur turlari haqidagi ma’lumotlar asoslantirilishini hisobga olishi lozim.

Til kategoriyalarining tashkil etilishi va dinamikasini o‘rganishda nafaqat tilning murakkab tizimli tuzilishi, balki milliy ong va boshqa kognitiv tuzilmalarning til va diskursdagi har qanday tuzilishga ta’siri ham namoyon bo‘ladi. Olimlar nazarida kategoriyaning o‘zi emas, balki mental ifodalarning ichki tomoni, insonning bevosita tajribasini strukturalashtirish xususiyatlari turadi. M.N.Volodinaning fikricha, u yoki bu tilda terminologik nominatsiya asosida qanday tushunchalar (tuzilishi, mazmuni va aniqlik darajasi bo‘yicha) yotishini va ular ilmiy bilimlarni qayd etish, saqlash va yetkazishga ko‘proq hissa qo‘shishini aniqlash muhimdir”.

Kognitiv tilshunoslik va konseptual tadqiqotlarning jadal rivojlanishi ularning terminologik bazasining kengayishiga olib keldi. Juda tez, deyarli oxirgi o‘n yil ichida tilimizda faol qo‘llaniladigan, turli tadqiqotlarda keng foydalaniladigan va dolzarb sanalgan bir nechta atamalarni o‘z metatiliga qabul qildi. Bunday terminlar sirasiga olamning lisoniy manzarasi, olamning konseptual manzarasi, mentallik, konsept, konsept strukturalashtirish kabi kiradi. Tilshunoslikda konseptual tizim va dunyoning konseptual manzarasi kabi tushunchalarga ko‘proq murojaat qilamiz. Dunyoning konseptual manzarasi tilda so‘zlashuvchi xalqning butun tarixi davomida to‘plangan dunyo haqidagi (ilmiy va nazariy) bilimlarning to‘liq bazasini ifodalaydi. Olamning konseptual manzarasi til manzarasi bilan mos kelmaydi. U tuzilishi jihatidan murakkab bo‘lib, ko‘p pog‘onaliligi bilan ajralib turadi. Agar tilda arxaizatsiya, ideosemantizatsiya jarayonlari mavjud bo‘lsa, dunyoning konseptual manzarasida ilgari ma’lum bo‘lgan, nomlangan va o‘zlashtirilgan barcha narsalar to‘planadi. Undagi birinchi darajani arxaik, relikt (ilmiylikkacha bo‘lgan) bilimlar tashkil etadi, bular yozuvgacha bo‘lgan davrdagi bilimlardir.

Dunyoning lingvistik tasviri xaqida Ye.S.Kubryakova yozishicha, “tasvir nusxa ko‘chirmaydi, balki voqelikni aks ettiradi va bu aks, albatta, uning buzilishini anglatadi: obyektlarning ayrim xususiyatlari aks ettirilishda muqarrar ravishda yo‘qoladi, faqat eng muhimlari, ya’ni saliyentlilari saqlanib qoladi”. Kognitiv tilshunoslik o‘zining birinchi darajadagi vazifasi deb “til qadog‘ini” ma’lum bir ma’no shaklida taqdim etishdan oldin perseptiv kanallar orqali tashqaridan olinadigan ma’lumotlarni murakkab fikr jarayoni orqali obyektlashtirishni e’tiborga oladi. Kognitivistika fanining asosiy maqsadlaridan yana biri inson tafakkurining aqliy tuzilmalari va til o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganishdir. Bu til o‘rganishda antropotsentrik yondashuv nuqtayi nazaridan qiyin aniqlanadigan, tasniflanadigan, munozarali, ammo zururiy sanaladi. “Tabiiy tilning antropotsentrikligi uning tizimida, tuzilishida, faoliyatida va evolyutsiyasida nutq, idrok, bilish, fikrlash, anglash, xulq-atvor, faoliyat va madaniyat subyekti sifatida til egasining bo‘lishini nazarda tutadi”.

Bugun tibbiy leksikani ilmiy-ommabop adabiyotlarda, ommaviy axborot vositalarida, radio va televideniye ko‘rsatuvlari va eshittirishlarida, bemorlar uchun risolalarda, reklama varaqalarida va hokazolarda osongina topish mumkin. Bu ma‘lumotlarni o‘zlashtirish va tushunishning yuqori koeffitsiyenti esa asosan tibbiy metaforalar bilan ta‘minlangan.

Neologizmlarning paydo bo‘lish jarayoni bir qator kognitiv omillarga bog‘liq. Ular qatoriga voqelikni bilish jarayonida yangi konseptlar va ularning paydo bo‘lishi, olamning konseptual manzarasi, kognitiv-pragmatik omillarni sanashimiz mumkin. Yangi paydo bo‘lgan birliklarning kognitiv stimullari birinchi marta Yu. S. Stepanov tomonidan aniqlangan. Olimning fikricha, dastlab mitillovchi konseptlar paydo bo‘ladi. Ularni ma‘lum bir toifaga kiritish kerak. Bu verballashuv orqali amalga oshadi. Yangi atamaning tug‘ilishi inson ehtiyoj sezganda sodir bo‘ladi. Yangi tushunchalarning paydo bo‘lishi ikki tendensiya – til taraqqiyoti va uning saqlanish tendensiyalari orqali amalga oshadi.

Biroq, yangi birlikning paydo bo‘lishi har doim ham jamiyatning yangi nomga bo‘lgan ehtiyojlari tufayli yuzaga kelavermaydi. I.V.Motchenko yangi atamalarning paydo bo‘lishi tibbiyot terminologiyasida yangi assosiatsiyalar natijasi hisoblanadi, deya izohlaydi.

Neologizatsiyaning termin yasash mexanizmi quyidagi jarayonlarda qo‘llaniladi:

- a) nomlash uchun yangi terminlar yaratish;
- b) yangi realiyalar (teleworkstation);
- v) yangi realiyalarning paydo bo‘lishi;
- g) yangi atamalarni qisqartirish yo‘li bilan (OITS,OIV);
- d) yangi atamalarni ishlab chiqarishda derivatlar yordamida;
- e) ifodalash uchun yangi hosilaviy atamalarni yaratish so‘zlovchining atalayotgan narsaga (gipotezaga) baho-ekspressiv munosabati;

Tilning neologizatsiyasida insonning tashqi va ichki dunyosi elementlarini ifodalovchi nominantlarni shakllantirish uchun mas‘ul bo‘lgan bo‘g‘in hisoblanadi.

Masalan, “O‘zbek tilining izohli lug‘atida” *doktor* atamasi – Kasallarni davolovchi oliy ma‘lumotli tibbiyot xodimi; shifokor, vrach sifatida izolangan. *Lug‘atdagi izohdan tashqari uning bir necha talqinlarini tahlilga tortamiz.*

Tibbiy faoliyat bilan shug‘ullanuvchi shaxslarni nomlashda ularning bajargan vazifalaridan kelib chiqib yondashilgan. Hakim, tabib, shifokor terminlari tibbiy faoliyat bilan shug‘ullanuvchi shaxslarni umumlashtirib nomlaydi. Bu so‘zlar tibbiyot bilan shug‘ullanuvchi shaxslar nomi sifatida umumiy ma‘noni hosil qiladi. Tibbiy faoliyatning ma‘lum turi bilan mashg‘ul bo‘lgan shaxslar shu tushunchaning bir semasini hosil qiladi.

Hakim – bu arabcha so‘z asli ħakīm(un) shakliga ega (ARS, 188); o‘zbek tiliga hoyi hutti undoshini h undoshiga, cho‘ziq ħ unlisini i unlisiga almashtirib qabul qilingan: ħakīm → hakim. Aslida “donishmand bo‘ldi” ma‘nosini anglatuvchi ħakuma fe‘lidan (ARS, 188) yasalgan asliy sifat bo‘lib (ATG, 43), dastlab “donishmand” ma‘nosini anglatgan, keyinchalik ma‘no taraqqiyoti natijasida “o‘tkir tabib” ma‘nosini anglatga boshlagan (O‘TIL, II, 678). O‘zbek tilida

erkak kishining atoqli oti sifatida, muannas shakli hakima so‘zi esa ayol kishining atoqli oti sifatida ishlatiladi (O‘TEL, 567).

Bu leksema o‘zbek tiliga arab tilidan o‘zlashgan bo‘lib, o‘tkir tabib, vrach ma’nolarini anglatadi. Masalan, Kasalga chalinganimda, bir hakimga bordim. U tomirimni ushlab: “Sizniki kosib kasali dalaga chiqing”, - dedi (Oybek, “Qutlug‘ qon”). Bu so‘z tilimizda, ayniqsa, mumtoz manbalarda donishmand, faylasuf ma’nolarida ham ishlatiladi. Masalan, Luqmoni hakim (har bir so‘zi davo ma’nosida); Bir zamonda, - dedi dadam, – Aflotun degan bir hakim o‘tgan ekan.

O‘zbek xalqi madaniyatida shifokorlik kasbi “sharaf”, “mas’uliyat”, “fidokorlik”, “mehnatsevarlik” kabi sifatlar bilan ta’riflanadi. Ularga katta ishonch bildirilib, hurmat qilinadi. Tarixdan ma’lumki, nihoyatda tajribali, yetuk, o‘qimishli tabiblarni xalqimiz hakim deb atagan. Buqrot (Gippokrat), Jolinus (Galen), Abu Bakr ar Roziy, Abu Ali ibn Sino kabi hakim-tabiblarlar mashhurdir. Hakimlar tibbiy bilimlarning turfa xilligi va kasallik turlarining xususiyatlariga qarab sohalar bo‘yicha turkumlanadi. Jahon etnologiya fanida xalq tabobati bilan shug‘ullanuvchilarni ikkita katta guruhga ajratish maqsadga muvofiq hisoblanadi: giyohlar bilan davolovchi tabiblar va afsunlar yoki so‘z sehri bilan davolovchi tabiblar. Tabiblarni davolash usuliga qarab quyidagi guruhlarga ham ajratish mumkin: “ma’naviy tabiblar” (shomon, baxshi), “tana xastaliklari tabiblari” folbinlar, “shifobaxsh giyohlar bilan davolovchilar” (dunyoviy bilimga asoslangan tabiblar), “ilohiy, g‘ayritabiiy kuchlar asosida davolovchilar”. Ular xalq orasida davolash usullariga qarab: baxshi, folbin, azaimxon, sadqoqchi, mulla, duoxon, parixon va h.k. kabi nomlar bilan ataladi.

Dori-darmonlar bilan davolovchi tabobat yillar davomidagi izlanishlar, amaliy tajribalar yordamida insonni darddan forig‘ etuvchi usullar va tavsiyalarni o‘zida jamlagan. Bu turdagi tabiblar faqatgina tabiiy vositalar asosida dori tayyorlab kasallarni davolaydi. Afsun va duolar hamda so‘z sehri bilan davolovchilar narsa va hodisalarni ilohiylashtirib, undan shifo tilash orqali davolashadi. Ularni xalqimiz bajaradigan vazifasiga ko‘ra quyidagicha nomlar bilan ataydi:

1. **Siniqchilar.** Xalq tabobatida keng tarqalgan tabib siniqchilar, ular “dastakori”, “shikastaband” deb ham nomlanadi. Siniqchilar suyakning sinishi, darz ketishi, chiqishi va etning lat yeyishi kabilarni davolaydi. Ular bemorning umumiy holatini kuzatib, jarohatlangan joyini ushlab ko‘rish orqali tashxis qo‘yadi. Bundan tashqari, alohida uqalovchi tabiblar (siloqchi) ham bo‘lib, lat yegan a’zoni uqalaydi.

2. **Jarrohlar.** Jarrohlik ham yuqorida sanab o‘tilgan tabobat sohalar kabi insonlarni sog‘lig‘ini tiklash ishlari bilan shug‘ullangan. O‘zbeklarda jarrohlar tish olish, xatna qilish, qon olish va boshqa murakkab jarrohlik usullarini bilishadi. Tabobatda qon olishda zulukdan foydalaniladi. Shu sababli, nashtar va qortiq yordamida qon olish (hijoma) amali qo‘llanilgan.

Tanani yoki tananing ma’lum qismini tig‘, elektr asboblari, nur yordamida tilib, kesib davolovchi shaxslar jarrohlardir. Jarroh – bu arabcha so‘z çarrāh(un) shakliga ega (ARS, 124); o‘zbek tiliga cho‘ziq ā unlisini o unlisiga, hoyi hutti tovushini h tovushiga almashtirib qabul qilingan: çarrāh → jarrāh → jarroh. Asli “jismoniy shikast yetkazdi” ma’nosini anglatuvchi

çaraha fe‘lidan (ARS, 124) yasalgan kasb oti bo‘lib (UAYA, 499), “xirurg” ma’nosini anglatadi (O‘TIL, I, 274).

Jarroh termini jarohat atamasiga aloqador, chunki bu kasb vakillari “jarohat solib” davolaydi. Jarroh (xirurg) termini arabcha “jismoniy shikast yetkazdi” ma’nosini anglatuvchi çaraha fe‘lining I bob majhul nisbat sifatdoshi bo‘lib, bugungi kunda kasallikni shu yo‘l bilan davolaydigan mutaxassis, vrach ma’nosida ishlatiladi. Bu so‘zning aslidagi shikastlash, kesish, tig‘ ishlatish singari ma’nolari jarroh so‘zini yuzaga keltirgan. Zero, bu kasb egasining ish faoliyati aynan shu ma’nolar (faqat ijobiy ma’noda) bilan bog‘liq.

Jarroh termini, asosan, mustaqillikdan keyin ommalashdi. Ungacha hozir iste’moldan chiqib borayotgan xirurg termini faol qo‘llangan.

3. **Dorigarlar, attorlar.** An’anaviy dorixonalar ochilgunga qadar aholini dori mahsulotlari bilan attorlar ta’minlagan. Aksariyat dorigarlarning bozorlarda maxsus joylari bo‘lgan. Attorlar haftaning belgilangan kunida chekka hududlarda savdo qilishgan. Bugungi kungacha ham giyohlar yig‘ib dori tayyorlash an’anasi saqlanib qolgan. Murakkab dorilarni tayyorlashga ularning bilimi yetarli bo‘lmagan.

4. **Yurak ko‘taruvchi tabiblar.** Xalq tabobatida teri-tanosil va ichki kasalliklarni davolovchi, yurak ko‘taruvchi tabiblar ham mavjud. Teri-tanosil kasalligini davolovchilar teridagi turli yaralar qizamiq, oq dog‘ kabi xastaliklarni davolashadi, ichki kasallik bilan shug‘ullanuvchi tabiblar esa oshqozon faoliyatini buzilishi va ichki azolarda yuz beradigan xastaliklar bilan kurashadi.

5. **Dam soluvchi tabiblar.** Bunday tabiblar ruhiy tushkunlikka tushib qolgan bemorlarga, bosh og‘rig‘i, ko‘ngil aynishi bilan bezovtalanayotgan bemorlarga, afsun-duolar yordamida dam soladilar. Bundan tashqari, tabobatda ham, zamonaviy tibbiyotda ham tabib atamasiga sinonim bo‘lgan shifokor leksemasini ham izohga tortamiz. Ushbu leksik maydondagi leksemalarga stomatolog, okulist, lor, endokrinolog, onkolog kabi ko‘plab xalqaro so‘zlarni; tabib, doya kabi xalqchil so‘zlarni kiritishimiz mumkin. Doktor leksemasi baynalmilal so‘zlar qatoriga kirib, lotin tilida “doctor”, “o‘qituvchi”, “muallim”, “ustoz” kabi ma’nolarni ifodalagan. Hozirgi kunda, ushbu leksema ikkita semani olgan holda, polisemik xususiyatni o‘zida mujassamlashtiradi.

Ko‘rinib turibdiki, “doktor” leksemasi o‘zining birinchi semasiga ko‘ra “tibbiyotga oid shaxs nomlari” paradigmasi a’zolari uchun umumlashtiruvchi integral sema vazifasini bajaradi. O‘zbek tilida “doktor” leksemasi bilan bir qatorda “shifokor”, “vrach”, “tibbiyot xodimi” hamda “do‘xtir” leksemalari qo‘llaniladi. Demak, o‘zbek tilida mazkur leksemalar o‘zining “davolovchi” semasiga ko‘ra o‘zaro sinonim hisoblanadi. Shuningdek, o‘zbek tili umumiste’mol leksikasida qo‘llaniladigan birliklarning terminal orqali ifodalanishi:

Soch kasalliklari shifokori – Trixolog;

Teri kasalliklari – Dermatolog;

Yurak shifokori – Kardiolog;

Ko‘z shifokori – Oftalmolog;

Jigar shifokori – Gepatolog;
Asab shifokori – Nevrolog;
Oshqozon shifokori – gastroenterology;
Suyak jarohatlari shifokori – Travmatolog;
Gemorroy shifokori – Proktolog;
Bo‘g‘im kasalliklari – Revmatolog;
O‘sma kasalliklari shifokori – Onkolog;
Buyrak shifokori – Nefrolog;
Tomoq, burun, quloq shifokori – otolaringolog (LOR);
Jinsiy tizim shifokori – Urolog, Ginekolog;
Nafas olish organlari shifokori – Pulmonolog kabi.

Masalan, “butun olamning zararlanayotganligini ma’ruza qilarkan, ikkala ko‘zimni obdan tekshirib, ko‘z do‘xtiriga uchrashni maslahat berdi (X.Nurullayev “Hammasi asabdan”). Yigirma yil oldin tish do‘xtiri bo‘lmay qochganim, rosa alam qildi (I.Abdiyev, “Tish”). Demak, lingvokulturologik jihatdan xalqimiz mazkur medikonimemalarni ularning obyekt belgisiga ko‘ra (tish, ko‘z, burun, quloq, tomoq) hamda o‘zbek tilining talaffuz normalariga moslashtirgan holda (do‘xtir) ifodalaydi. Shuningdek, o‘zbek tilida “oq xalatli” birikmasi qo‘llanilsa, beixtiyor shifokor semasi gavdalanadi. Odatda, faqat shifokorlar emas, boshqa kasb egalari ham oq xalat kiyishadi, ammo shunga qaramasdan, xayolimizga birinchi bo‘lib shifokor keladi. Zero, ushbu kiyim tibbiyot ramziga aylanib ulgurgan: Oq xalatli najotkor. Shuningdek, tibbiyotga oid shaxs nomlari semasini ifodalovchi leksemlar tarkibiga “tabib” leksemasini ham kiritishimiz mumkin. Ma’lumki, o‘zbek tilida tabib leksemasi denotativ hamda konnotativ ma’nolarga ega.

Markaziy Osiyoda xalq tabobati bilan davolash yaxshi rivoj topgan. Tajribali, yetuk tabiblarni xalq hakim deb atagan. Buqrot (Gippokrat), Jolinus (Galen), Abu Bakr Roziy, Abu Ali ibn Sino kabi hakimlar mashhur bo‘lgan. Ayni paytda, aytish mumkinki, tibbiyot fani bilan birgalikda, xalq tabobati ilmi ham fan sifatida jadal rivojlanmoqda.

Xalqimiz tarixida tabib termini davolovchi shaxslarning ismlariga qo‘shilib, kasb-korni ifodalovchi nisbat darajasini o‘zida ifodalagan.

Denotativ ma’no jihatdan: tabib-shifokor, davolovchi; vrach tibbiyot ilmidan muayyan mutaxassis tayyorlovchi o‘quv yurtida ta’lim olmagan, o‘z harakati, hayotiy tajribasi orqali bemorlarni davolash bilan shug‘ullanuvchi shaxs. Jamiyat taraqqiyoti bilan oliy o‘quv dargohlari tashkillanib, tabobat ilmi rivojlandi. Natijada, tabib leksemasidan tubdan farq qiladigan yangi baynalmilal atama hisoblangan doktor muomalada qo‘llanila boshladi. Chunonchi, hozirgi kunga kelib ham, tabib leksemasi o‘z denotativ ma’nosida qo‘llanadi:

1. Doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan fan nomzodlari yoki professorlarga beriladigan oliy ilmiy daraja;

2. Kasallarni davolovchi oliy ma’lumotli tibbiyot xodimi

Tabib, qo‘y jigarini xom kabob qilib, bujg‘un sepib yeng, degan edi...dardi shifo topmabdi (M.Ismoiliy, Farg‘ona tong otguncha). Konnotativ ma‘no jihatdan, “muammodan forig‘etuvchi”, “yechim topuvchi”, “yomonliklardan saqllovchi”, “xalos etuvchi”, “davolovchi”, “shifo beruvchi” kabi semalarni o‘zida gavdalantiradi. Masalan: Dardimga xayolini tabib et! (A.Navoiy “Layli va Majnun”). Dono xalqimiz: “Tabiatning o‘zi tabib”, “Eng zo‘r tabib tozalik” kabi hikmatli iboralarni ko‘p qo‘llaydi. Ushbu iboralardan shuni tushunishimiz mumkinki, tabib leksemasi o‘zbek xalqi hayotida qadimdan alohida o‘rin tutgan.

Yuqorida tahlilga tortilgan birgina *doktor* atamasi inson ongida konseptni ifodalovchi va shakllantiruvchi vositalardan biri sifatida voqelanadi. Har bir inson lisoniy manzarasida so‘zning nafaqat lug‘aviy ma‘nolari, balki shaxsiy hamda butun bir xalqning madaniy-tarixiy tajribasidan kelib chiqqan xotiralar asosida paydo bo‘lgan mazmun shakllanadi. Tajriba qancha boy bo‘lsa, konseptning chegarasi shunchalik keng bo‘ladi. Aynan shunday holatda izohlar nomutanosiblikni bartaraf etish jarayonida yuzaga keladi.

Konseptlar xalqning ongida jamoa merosi sifatida, uning ma‘naviy mulki, madaniyati sifatida namoyon bo‘ladi. Aynan jamoa ongi (fikri) konseptning yashovchanligini ta‘minlovchi muhim vositalardan biri sanaladi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, yuqorida aytib o‘tilgan izohlar uchun qatlam dolzarbdir. Har bir nominativ birlikda yangi konseptlarning paydo bo‘lishi sodir bo‘lmoqda. Chunki inson doimo voqelik faktlarini o‘z ongida yetarli darajada aks ettirishga intiladi, busiz inson olamning lisoniy manzarasini tasavvur eta olmaydi.

Yangi tushuncha har doim yangi bo‘ladi. Har xil turdagi bilimlarni o‘z ichiga olgan insonning konseptual tizimi va fikrlashi rivojlanadi.

Bizga ma‘lumki, qadim zamonlardan beri tibbiyotda ilmiy terminlar emas, balki obrazli nomlar va iboralar ishlatilib kelinadi. Bu insoniyat tamadduni tarixi bilan bog‘liq: miloddan avvalgi vaqtda bu faqat kuzatish va taqqoslash asosida paydo bo‘lgan birinchi “tibbiy” nomlar, keyinchalik, inson tanasining tuzilishini o‘rganish diniy e‘tiqod bilan taqiqlangan bo‘lganda, ehtimol, tibbiy atamalar maxsus kundalik, antropomorfik va boshqa assotsiativ xususiyatdagi metaforalar bilan shifrlangan va kamdan-kam hollarda qadimiy ilmiy nazariyalarni aks ettirgan edi.

Metaforik ko‘chirish kognitiv jarayonning barcha darajalarida: kategoriyalashning asosiy darajasidan boshlab ilmiy gipoteza va nazariyalarni shakllantirishgacha amalga oshiriladi, deb aytishimiz mumkin. “O‘xshashlik metaforani kognitiv “mazmuni”ni (idrok va tushunchani) belgilaydi, metafora o‘zi esa semiotizatsiya va leksik ifodani o‘z ichiga olgan lingvistik darajada fikrning yanada aniq ifodasidir.” [5, B- 480]

Demak, inson o‘z miyasida yuzaga kelgan, anglanilgan va tahlil qilingan har qanday voqea yoki hodisani til belgisi shaklida obyektivlashtiradi, ya‘ni yangi tushunchani o‘ziga oldindan ma‘lum bo‘lgan tushunchaga moslashtiradi. “Til ong mehanizmini elementar tafakkur kategoriyalari bilan ta‘minlaydi, busiz alohida jummalarni tushunish jarayoni mumkin emas,

hatto fikrni shakllantirish jarayoni va binobarin, bilimlarni yangilash jarayoni ham mumkin emas”. [3, B- 480]

Tibbiy metaforalarning kognitiv vazifalarini har tomonlama o‘rgangan olim F.Abulxayirova bir nechta tasniflar bo‘yicha tahlil o‘tkazgan. Bajaradigan vazifalariga ko‘ra tibbiy metaforalarni quyidagilarga bo‘lgan:

1. Biror holat yoki kasallikka baho beruvchi tibbiy metaforalar: dominant o‘chog‘, yomon sifat kasb etish.

2. Dekorativ voqelikni estetik aks ettirish va nutqni bezatish uchun qo‘llangan tibbiy metaforalar: “ko‘z guli”, ko‘z gavhari, tishtoji.

3. His-xayajonni ifodalovchi metaforalar: “qoyilmaqom befarqlik”, “o‘qimishli telba”.

4. Kasallik sababini yoki unga bog‘liq asoratlarni ko‘rsatuvchi tibbiy metaforalar: “vabo ko‘zoynagi”, yozuv spazmi.

5. Qardoshlik-urug‘ nomlari ishtirokida hosil qilingan tibbiy metaforalar: organizm murtagi, ona hujayra.

6. Toponimik nomlar ishtirokida hosil qilingan tibbiy metaforalar: Amerika tripanosomozi, Italyancha rinoplastika, Saturn halqasi.

7. Eponimik tibbiy metaforalar: Yevstaxiyev nayi; Vortanov dirildog‘i, Meyssner tanachasi, Merkeliyev diski.

8. Shaklni, tashqi ko‘rinishni ifodalovchi tibbiy metaforalar: g‘ovak konussimon dasta, aorta yoyi, g‘altaksimon nerv. Bu tasnif faqat ko‘p ishlatiladigan metaforalarga nisbatan olingan bo‘lib, ulardan tashqari, kasbiy o‘ziga xoslik, yosh xususiyatlari, rangi, tarkibi va boshqalarni aks ettiruvchi metaforalar ham bor.

Bu esa tibbiy birliklarning kognitivligini yana bir bor isbotlaydi. Ularning bajaradigan vazifalariga ko‘ra tasniflanishi cheksizdir. Agar tibbiy metafora-atamalarining shakllanishi kognitiv hodisa bo‘lsa, unda ular qanday mexanizmlar asosida shakllanadi. Kognitiv mexanizmlarning quyidagi turlari aniqlandi: 1. Taniqli shaxslar timsolini ko‘chirish. Axborot taniqli adabiy, tarixiy, afsonaviy yoki real obrazlar va qahramonlar orqali talqin qilinadi: Alisa mo‘jizalar mamlakatida, Axill refleksi, Van Gog simptomi; Don Kixot kompleksi kabi.

2. Izohlash – tushuntirish orqali asosiy xususiyat yoki sabab ochib beriladi: ko‘ylakli tug‘ruq, qishki qusish kasalligi va h. k.

3. Qiyoslash – taqqoslash. Ma’lum hodisa yoki obyekt bilan taqqoslash orqali metafora-atamaning xususiyatlarini kashf etish: yo‘lbars til, olcha danagi simptomi; g‘alvirsimon plastinka va h. k.

4. Urg‘u berish orqali: beshikdagi o‘lim, go‘daklar pufakchasi va h. k.

5. Umumlashtirish orqali: okklyuzion kasalliklar, standart odam va h. k.

Shunday qilib, tibbiy birliklarning paydo bo‘lishi bir qator kognitiv omillarning ta’siri bilan bog‘liq. Insonning kognitiv faoliyati natijasida sodir bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Peter Robinson and Nick C. Ellis, Handbook of cognitive linguistics and second language acquisition: Handbook. – Taylor & Francis e-Library, 2008. – 23-p
2. Langacker R.W. Foundations of cognitive grammar: V.I: Theoretical prerequisites. Stanford (California), 1987. P. 56.
3. Володина М.Н. Теория терминологической номинации. М.: Моск, ун-т, 1997. 180 с.
4. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения // Изв.РАН.Серия литературы и языка. М.: Наука,1997. С. 47-52.
5. Пименова М. В.Концептуальный мир: основа ментальности // Образы мира в зеркале языка: [сборникнаучных статей]; отв. соред. В. В. Колесов, М. В. Пименова, В. И. Теркулов.–М.:Флинта, 2011.–567 с.– С. 16-25. (Серия «Концептуальный и лингвальный миры». Вып.
6. Абдулхаирова Ф.И. Ўзбек тилида тиббиёт атамаларининг метафорик манзараси. Филол. ф. бўйича фалс. док. (PhD) ... дисс. автореф. Тошкент: 2021. – 47 б.
7. Серебренников, Б. А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М. : Наука, 1983. 319 с.
8. Алефиренко, Н. Ф. Проблемы когнитивно семиологического исследования языка / Сло во – сознание – культура : сб. науч. тр. М. : Флинта : Наука, 2006. С. 31–41.

ALISHER NAVOIY “SADDI ISKANDARIY” DOSTONINING KOGNITIV POETIKA NAZARIYASI ASOSIDA TAHLILI <i>Ergasheva Zulxumor</i>	1684
ЛИНГВОПОЭТИКАНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ <i>Тошхужаева Шоирахон Ғаниевна, Тожибоева Маҳбубахон Раҳимовна</i>	1688
KOGNITIV TILSHUNOSLIKDA TIBBIY BIRLIKLAR TERMINOLOGIZATSIYASI VA NEOLOGIZATSIYASI <i>Navruzova Muyassar Gaybullayevna</i>	1692
ЭРИСТИКА — ЭТО ОСОЗНАННОЕ ОТКЛОНЕНИЕ ОТ РЕЧЕВЫХ НОРМ, ПРЕДСТАВЛЯЮЩЕЕ СОБОЙ ДЕВИАЦИЮ В ОБЩЕНИИ <i>Каримова Мадина Сайдула кизи</i>	1701
ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИЕ ПАРАМЕТРЫ ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКОЙ ДОСТОВЕРНОСТИ В ПЕРЕВОДЕ МЕЖКУЛЬТУРНОГО МЕДИЦИНСКОГО ДИСКУРСА <i>Абдуганиева Джамила Рустамовна</i>	1705
ALISHER NAVOIYNING “HAYRATUL ABROR” DOSTONIDA KOMIL INSON KONSEPTINING METAFORIK IFODASI <i>Ishmatova Nargis Murtazokulovna</i>	1711
INGLIZ VA TURK FRAZELOGIYASIDA RANG KONSEPTI <i>Saydullayeva Surayyo Serajiddinovna</i>	1720
AYRIM UZUMCHILIK TERMINLARINING SEMANTIK TAHLILI <i>Nuriddinova Nafisa Muxiddin qizi</i>	1724
ВЛИЯНИЕ АРАБСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ НА РАЗВИТИЕ МЕЖПОЛУШАРНЫХ СВЯЗЕЙ У РУССКОЯЗЫЧНЫХ ИЗУЧАЮЩИХ АРАБСКИЙ ЯЗЫК <i>Саидова Нодирабегим</i>	1732
ARAB TILINI IKKINCHI TIL SIFATIDA O‘QITISHDA QO‘LLANILADIGAN USULLAR VA MUAMMOLAR <i>Nurali Mavlonov</i>	1736
O‘ZBEK TILIDA SO‘ZLASHUVCHILAR UCHUN ARAB TILINI O‘RGANISHNING KOGNITIV AFZALLIKLARI <i>Saidova Nodirabegim</i>	1740
THE ROLE OF COORDINATION IN SIMPLE SENTENCE STRUCTURE: A TYPOLOGICAL COMPARISON <i>Madaminova Nilufar Gulumboy kizi</i>	1744
ABDULLA QAHHORNING “SAROB” ROMANIDA QO‘LLANILGAN EVFEMIZMLAR VA ULARNING BADIY TAHLILI <i>Urokov Xasan Ulmasovich, Mardonova Sug‘diyona Nasibillo qizi</i>	1750
ISSUES OF EQUIVALENCE AND ADAPTATION IN THE TRANSLATION OF ENGLISH INTO UZBEK <i>Abdullaev Nuritdin Bakhridinovich</i>	1755
LEXICALIZATION OF THE EDUCATION LEVEL IN ENGLISH, RUSSIAN AND UZBEK PHRASEOLOGICAL UNITS AND PROVERBS <i>S.B. Abdullayeva</i>	1762
KNOWLEDGE STRUCTURES AND ITS CLASSIFICATION <i>Akhadova Khulkaroy Zarifkhon kizi</i>	1767
USING AI IN IMPROVING WRITING SKILL OF B1 LEVEL ESP STUDENTS <i>Rakhimova Yulduz Nabiyevna</i>	1771